

її розуміння як першоджерела християнської віри²⁶. Оскільки ж Біблія «має деякі властиві певному часу особливості мови та способу висловлювання», то для її витлумачення потрібні «певні спеціальні знання», але, як наголошує Рибінський, сполучені з наголосом на «особливій таємниці, для розуміння якої потрібне особливе спрямування». За його висновком, «щоб цілком зрозуміти Біблію, треба йти до Церкви... Церква, по суті своїй, є найкращим тлумачем духу й смислу Біблії»²⁷.

На такий спосіб наукова рефлексія над зарубіжним та вітчизняним досвідом викладу знань про Біблію у специфічному ідейному та інтелектуальному контексті кінця XIX – початку XX ст. підкорюється апологетичному налаштуванню речника й провідника офіційної церковної ідеології. Секуляризацію суспільної свідомості, особливо помітну серед освічених верств тодішньої Російської імперії, як відомо, стимулювали і соціальні трансформації, і розвиток науково-критичних парадигм мислення. Відповіддю на це став потужний «охоронний», консервативний мотив реакції з боку офіційних представників духовно-академічної спільноти, що, серед іншого, визначав і тодішню візію конкретних питань розвитку біблеїстики та викладання знань про Біблію.

Sergii Golovashchenko

**Bible as an Object of the Popular Study:
Kievan Vision of the End of the XIX – Beginning
of the XX Centuries (Volodymyr Rybinsky)**

The article is devoted to evolution of ideas about Bible as an object of academic and popular study which has been formed in the Kyiv Orthodox academic theological tradition from the end of the XIX to the beginning of the XX century.

Людмила Пастушенко

**Петро Кудрявцев – вихованець і професор
Київської духовної академії**

У статті аналізується викладацька діяльність Петра Кудрявцева у Київській духовній академії, простежено основні віхи його академічної кар'єри як представника й лідера нової генерації духовно-академічної професури.

З історією Київської духовної академії нерозривно пов'язане ім'я Петра Павловича Кудрявцева – її випускника, згодом викладача, помітної і

²⁶ О Библии. С. 374, 378 – 381.

²⁷ Там само. С. 382.

впливової постаті не лише в духовно-академічному середовищі, але й в освітянських, наукових, релігійно-філософських та церковних колах Києва початку ХХ ст. У стінах Академії відбувалося формування світогляду майбутнього мислителя, набуття ним професійних навичок. Ще з студентських років долучившись до інтелектуальної атмосфери, створюваної науковцями та викладачами Академії, Петро Кудрявцев через усе життя проніс їхні духовні заповіді та з вдячністю написав про них низку історико-філософських розвідок. Завдяки долученню до неповторного колориту духовно-академічного життя Києва Петру Кудрявцеву, росіянину за походженням, українська культура стала рідною і зрозумілою, підтвердженням чого є його численні праці, присвячені українській культурній спадщині та написані, до речі, українською мовою. Досить показовим у цьому плані було й обрання Кудрявцева головою Вченого Комітету при Міністерстві ісповідань в уряді Павла Скоропадського, зумовлене тим, що Кудрявцев, за словами Василя Зеньковського (на той час міністра сповідань), хоча й «великорос за народженням, але любив і розумів Україну, а головне – розумів і світле, і темне в українській церковності і знав межі національної стихії в церковному житті»¹.

Київській духовній академії Петро Кудрявцев присвятив майже двадцять років (1897 – 1918) сумлінної педагогічної праці на кафедрі історії філософії. Згадуючи про обрання ним навчального закладу, він згодом напише: «...Я потрапив у колію, нібито для мене проведену»². Справді, вибір духовної, а не світської освіти був цілком умотивований і походженням³, і атмосферою, в якій Кудрявцев виховувався: ще в юнацькі роки батько познайомив його з богословськими працями київського професора Маркеліна Олесницького, а оповіді земляків зродили мрію долучитися до наукових пошуків духовної інтелігенції. Відтак після закінчення Єфремовського духовного училища та Тульської духовної семінарії він 1888 р. вступив до Київської духовної академії, показавши найкращі іспитові результати серед 56 абітурієнтів⁴.

За спогадами сучасників, Київська академія за рівнем викладання і змістовної наповненості освіти не поступалася історико-філологічним факультетам університетів, а водночас «широко поставлені в академії філософські та богословські предмети... пробуджували думку, робили її витонченішою»⁵. Навчальний процес було унормовано статутом 1884 р.,

¹ Зеньковский Василий, протопресвитер. *Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания* / Публ. М. А. Колерова. М., 1995. – С. 98.

² Кудрявцева Е. П. *Воспоминания* // Музей однієї вулиці. Без шифру. С. 4.

³ Петро Кудрявцев народився 5 вересня (за ст. ст. – 24 серпня) 1868 р. у с. Олексійське Черньовського повіту Тульської губернії в родині священика Павла Андрійовича Кудрявцева.

⁴ *Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной Академии за 1888/89 учебный год.* К., 1889. С. 30; Кудрявцева Е. П. *Воспоминания* // Музей однієї вулиці. Без шифру. С. 1.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [далі – ІР НБУВ]. Ф. 33, спр. 973. Арк. 22 – 46.

згідно з яким усі богословські та філософські дисципліни належали до обов'язкових, тоді як решта предметів розподілялася між двома відділеннями – історичним і філологічним. Кудрявцев обрав філологічне відділення, і не даремно: лекції професорів Миколи Петрова (теорія словесності та історія іноземних літератур) і Василя Малініна (російська та церковнослов'янська мови й історія російської літератури)⁶ дали перший поштовх до його самостійних досліджень у галузі теорії та історії літератури.

За часів студентства Кудрявцева історію філософії читав тоді ще молодий викладач Дмитро Богдашевський – у майбутньому архієпископ Василій, останній ректор Академії. Студентів-першокурсників він знайомив спершу з поняттями про філософію та історію філософії, її завданнями і методами, а потому переходив до викладу античної філософії; на другому курсі тривало вивчення новоевропейської філософії від Бекона до Гегеля⁷. Періоду новітньої філософії курс Богдашевського не заторкував, а крім того, він видавався слухачам, як згадує Володимир Рибінський⁸, занадто «ясним» і «простим»⁹. Студенти гостро відчували брак філософського покликання у Богдашевського, який невдовзі залишив історико-філософські студії на користь ближчого йому предмета – історії Нового Завіту. В цілому ж, за спогадами Рибінського, викладання філософських дисциплін у тогочасній Академії було поставлене слабо. Так, курс Дмитра Поспехова, на його думку, відображав загальну негативну тенденцію – викладати предмети не за покликанням¹⁰ (Поспехов справді майже все своє викладацьке життя читав курс психології, займаючись при цьому церковною історією та біблеїстикою). Петро Ліницький, що читав лекції з логіки та метафізики, у спогадах Рибінського виглядає взагалі кумедно¹¹ – як відлюдкуватий дивак, занурений у власні ідеї та готовий усе підвести під абстрактні філософські категорії.

Поза тим Рибінський нарікає на брак належної наукової атмосфери в Академії, на недостатні зусилля викладачів щодо прищеплення вихованням навичок наукового дослідження, на неухвалювану до наукового керівництва та наставництва. Як стверджує Рибінський, Академія взагалі мало дбала про виховання належної зміни, і всі її зусилля та зацікавлення були спрямовані в минуле, не заторкуючи актуальних проблем життя та науки. Те

⁶ *Годичный акт в Киевской духовной академии 15 октября 1889 года // Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии за 1888/89 учебный год.* К., 1889. С. 2 – 3, 37; *Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии за 1888/89 учебный год.* С. 50.

⁷ *Годичный акт в Киевской духовной академии 15 октября 1889 года.* С. 22–23.

⁸ Володимир Петрович Рибінський (1867 – 1944) – вихованець і професор Київської духовної академії, відомий біблеїст, навчався майже одночасно з П. П. Кудрявцевим – у 1887 – 1891 рр.

⁹ ІР НБУВ. Ф. 33, спр. 973. Арк. 56.

¹⁰ Там само. Арк. 115.

¹¹ Там само. Арк. 79 – 87.

саме стосувалося тематики курсових і кандидатських робіт. За словами Рибінського:

Не можна сказати, щоб усі вони [викладачі. – Л. П.] були людьми, далекими від життя, безнадійно зашкарубленими, і не мали уявлення про сучасність. Але все ж таки жодних спроб розтлумачити нам сучасність, надати керівні ідеї для того, щоб орієнтуватися у ній, вони не робили¹².

Можна припустити, що Петро Кудрявцев погоджувався із багатьма думками, що їх висловлює у своїх спогадах Рибінський, адже обидва згодом очолили «прогресистську» групу професорської корпорації Академії, яка на початку ХХ ст. розгорнула боротьбу за оновлення духовно-академічної освіти. Але водночас Кудрявцев залишив низку праць, де картина наукового життя Академії означеного періоду постає дещо в іншому світлі, ніж у спогадах Рибінського¹³. Те саме стосується й образів так званої «старої академічної професури» та визначення її ролі у вихованні нового покоління. Звісно, треба зважити те, що більшість цих праць написано в жанрі некрологів, а про покійних, як відомо, – або добре, або нічого. Тим не менше, статті Кудрявцева не виглядають формальними, навпаки, в них відчуваються його особисті погляди й оцінки того мікроклімату, в якому він перебував, навчаючись в Академії.

Так, наприклад, набагато привабливішим, ніж у Рибінського, постає Дмитро Поспехов: вказано його величезний внесок у розбудову філософської науки, який полягав у створенні кафедри дослідної психології в Академії; підкреслено моральнісно-виховний вплив професора на студентів завдяки тому, що, за словами Кудрявцева, Поспехов був:

...надзвичайно цілісною особистістю без будь-якого роздвоєння: знання і віра, розум і серце, слово і діло гармонійно поєднувались у цій надзвичайно привабливій особистості, – і це не некрологічна фраза, а результат того враження, яке Д[митро] В[асильович] справляв на оточуючих, у тому числі – і на того, хто пише ці рядки¹⁴.

Промовистою в характеристиці Поспехова видається й така деталь, відзначена Кудрявцевим: після виходу на пенсію професор щодня приходив до Академії, збираючи довкола себе викладачів та студентів для обговорення найрізноманітніших богословських, філософських і церковно-

¹² Там само. Арк. 23.

¹³ Кудрявцев П. П. *Профессор Дмитрий Васильевич Поспехов (страничка из внутренней жизни Киевской духовной академии за минувшее полу столетие)* // Вера и Церковь. 1899, кн. 10. С. 786 – 812; Його ж. *Профессор Маркелин Алексеевич Олесницкий* // Труды Киевской духовной академии [далі – Труды КДА]. 1905, № 4. С. 675 – 704; Його ж. *Профессор Петр Иванович Линицкий* // Там само. 1906, № 6. С. 737 – 771; Його ж. *Речь, произнесённая на погребении профессора М. А. Олесницкого* // Там само. 1905, № 4. С. 719 – 723.

¹⁴ Кудрявцев П. П. *Профессор Дмитрий Васильевич Поспехов*. С. 794 – 795.

політичних питань. У цьому своєрідному «філософському гуртку», як згадує Кудрявцев, дискутували про Платона та Аристотеля, Дарвіна, Льва Толстого і Володимира Соловйова. Саме така невимущена атмосфера «товариської бесіди»¹⁵ викладачів і студентів, де кожен міг висловити свою думку, і могла посприяти пробудженню наукових зацікавлень Кудрявцева.

Величезною шанобливістю проникнуті також роздуми Кудрявцева про іншого професора філософії – Петра Ліницького: він побачив у ньому не відлюдкуватого дивака, а живу багатогранну особистість, майстра слова, мислителя-художника¹⁶, на чийх лекціях творилася неповторна «філософська симфонія», студенти входили до «філософської лабораторії професора, яка була для них живою школою розумової праці»¹⁷, що примушує людину мислити, постійно працювати над виробленням власних суджень. Саме від Ліницького Петро Кудрявцев сприйняв настанову про те, що справжній філософ має уособлювати єдність слова і діла, прагнути прожити розумне життя згідно з власними переконаннями, життя, у якому не обставини керують людиною, а навпаки, людина – обставинами¹⁸.

Вдячні слова Кудрявцева адресовані й професору моральнісного богослов'я Маркеліну Олесницькому, на чийх лекціях він уперше замислився над ідеєю Царства Божого¹⁹, яка згодом посяде вагоме місце в його власних богословських і філософських студіях.

Після успішного захисту в 1892 р. кандидатської дисертації на тему «Найважливіші помісні церкви на Сході в II і III ст. та їхня взаємодія у розвитку загальнохристиянської думки і життя в названий період», написаної під керівництвом професора церковної історії Михайла Ковальницького²⁰, Петро Кудрявцев отримав ступінь кандидата богослов'я і премію митрополита Йосифа²¹. Хоча дисертацію було присвячено історико-церковній проблематиці, вже у ній оприявнився філософський склад мислення майбутнього науковця, що відзначили Ліницький та Ковальницький у своїх відгуках, підкреслюючи зрілість думки автора та його вміння вирі-

¹⁵ Там само. С. 812.

¹⁶ Кудрявцев П. П. *Профессор Петр Иванович Линицкий*. С. 754 – 755.

¹⁷ Там само. С. 742.

¹⁸ Там само. С. 755.

¹⁹ Кудрявцев П. П. *Профессор Маркелин Алексеевич Олесницкий*. С. 693.

²⁰ Ковальницький Михайло Юрійович, архієпископ Димитрій (1839 – 1910) – вихованець і екстраординарний професор кафедри церковної історії КДА, з 1898 року – ректор КДА. У 1895 р. прийняв чернецтво і посвячений у сан архімандрита, з 1902 р. – єпископ тамбовський, з 1904 р. – архієпископ херсонський та одеський. У 1906 р. – голова Першого відділу передсоборної комісії; у 1908 р. – голова комісії з реформи духовних академій. Під його керівництвом було вироблено реакційний академічний статут 1910 р.

²¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві [далі – ЦДІАК України]. Ф. 711, оп. 3, спр. 2087. Арк. 2.

шувати складні дослідницькі проблеми²². Тож не дивно, що серед 38 випускників Академії 1892 р. ім'я Кудрявцева стоїть першим у списку²³, а відтак – молодого вченого залишили на два роки стипендіатом при кафедрі історії філософії під керівництвом доцента Дмитра Богdashевського.

За часів стипендіатства Кудрявцев мав змогу ґрунтовніше звернутися до тієї проблематики, яка зацікавила його ще в студентські роки, – до питань на межі філософії та богослов'я. У звіті за 1892/93 навчальний рік він зазначав, що проблема можливості обґрунтування віри раціональним шляхом спонукала його звернутися до історії філософії²⁴. І хоча його наставник Дмитро Богdashевський висловлював сумнів у тому, чи проблема співвідношення віри і розуму є стрижневою для історико-філософського дослідження, Кудрявцев у своїх подальших студіях²⁵ спромігся довести, що питання про взаємини віри та розуму, як одне зі стрижневих для людського духу, «червоною ниткою проходить крізь усю історію філософії»²⁶.

Хоча 1893 р. Петра Кудрявцева було призначено викладачем філософії до Подільської духовної семінарії²⁷, та все ж доля судила йому повернутися до Києва. У 1897 р. Дмитро Богdashевський звернувся до академічної Ради з проханням про дозвіл перейти на щойно утворену кафедру Св. Письма Нового Завіту, відтак кафедра історії філософії стала вакантною. За рекомендацією Ліницького Рада КДА обрала на цю кафедру Кудрявцева²⁸, тож із 10 червня 1897 р. він розпочав викладання в Київській академії, що триватиме до її закриття.

До курсів, які Кудрявцев тут читав, належали: курс історії філософії для студентів першого і другого років навчання²⁹ (від 1902 р. лише для першого року³⁰); курс психології (у 1904/05 навчальному році)³¹; курс ло-

²² Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии за 1891/92 учебный год. К., 1893. С. 186 – 189.

²³ Там само. С. 276, 281.

²⁴ Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии за 1893 учебный год // Труды КДА. 1894, № 2 (приложение). С. 317–319.

²⁵ Пор.: Кудрявцев П. П. Главные моменты в истории вопроса об отношении веры к знанию // Там само. 1906, № 6. С. 176 – 201. Його ж. Несколько замечаний об отношении истории философии к богословской науке // Вера и разум. 1898. Т. 2, ч. 1. С. 49 – 66; Його ж. Абсолютизм или релятивизм? Опыт историко-критического изучения чистого эмпиризма новейшего времени в его отношении к нравственности и религии. Prolegomena. Вып. 1. К., 1908.

²⁶ Кудрявцев П. П. Главные моменты в истории вопроса об отношении веры к знанию. С. 193.

²⁷ Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии за 1893 учебный год // Труды КДА. 1894, № 4. С. 57.

²⁸ Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной Академии за 1896/97 учебный год. К., 1898. С. 102, 129 – 130.

²⁹ ЦДІАК України. Ф. 711, оп. 3, спр. 2870. Арк. 57 – 60; Спр. 3188. Арк. 84 – 84 зв., 135 – 135 зв.; Спр. 3961; ІР НБУВ. Ф. 160, № 1632.

³⁰ ЦДІАК України. Ф. 711, оп. 3, спр. 2635.

³¹ Там само. Ф. 711, оп. 3, спр. 2870. Арк. 72.

гіки та метафізики (у 1909 – 1910 рр.)³². Варто відзначити, що в своїх лекціях Кудрявцев, по суті, піднімав ті самі питання, яких торкався у наукових працях. Так, упродовж першого десятиліття ХХ ст. він розробляв концепцію, згідно з якою історія філософії є у вираженням протистояння абсолютизму і релятивізму, а також досліджував засади емпіричної філософії³³. Аналогічну постановку питань бачимо і в його курсах з історії філософії, прочитаних на початку ХХ ст. Зокрема, у вступних лекціях до курсів 1900 – 1910 рр., з'ясовуючи сутність філософського та історико-філософського пізнання, він детально аналізує емпіричний та раціоналістичний погляди на філософію й історію філософії³⁴. У 1915 – 1917 рр. його вступні лекції присвячено тлумаченню місця та значення філософії, її універсальності й принциповості як науки, у тогочасній філософії неокантианства, зокрема у працях Генріха Ріккєрта та Вільгельма Віндельбанда³⁵. Поза тим, він детально зупиняється на проблемі відмінності символічного, міфологічного та логічного світобачення, питаннях творчості, художності, співвідношення лірики і філософії (на прикладі творчої спадщини Володимира Соловйова, Фіхте й Гегеля).

Вибір такого підходу до пояснення сутності філософського пізнання стає цілком зрозумілим при аналізі тематики історико-філософських досліджень Кудрявцева передреволюційних років³⁶. У 1916/17 навчальному році, коли в Академії точилася боротьба за академічну автономію, Кудрявцев розпочинав свій курс із пояснення сутності Академії як особливої наукової спільноти³⁷. Намагаючись прищепити студентам розуміння сенсу і значення академічної освіти, він у вступній лекції до курсу історії філосо-

³² Там само. Ф. 711, оп. 3, спр. 3188. Арк. 16 – 16 зв., 65; спр. 3197.

³³ Кудрявцев П. *К характеристике современного эмпиризма* // Труды КДА. 1904, № 1. С. 101 – 142; № 3. С. 369 – 415; Його ж. *К характеристике современного эмпиризма* // Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1902 – 1903 учебный год и актовая академическая речь (26 сентября 1903 года). К., 1904. С. 50 – 158; Його ж. *От Бэкона до Маха (к уяснению исторического положения чистого эмпиризма новейшего времени)* // Труды КДА. 1908, № 4. С. 566 – 612; № 5. С. 129 – 154; № 8. С. 629 – 686; № 9. С. 88 – 159; Його ж. *Очерки современного эмпиризма*. К., 1907; Його ж. *Абсолютизм или релятивизм? К уяснению задач современной философии* // Труды КДА. 1908, № 1. С. 38 – 91; № 2. С. 162 – 206; Його ж. *Абсолютизм или релятивизм? Опыт историко-критического изучения чистого эмпиризма новейшего времени в его отношении к нравственности и религии. Prolegomena*. К., 1908.

³⁴ ЦДІАК України. Ф. 711, оп. 3, спр. 3188. Арк. 16 – 16 зв., 65; спр. 2870. Арк. 57 – 60.

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 711, оп. 3, спр. 3961.

³⁶ Кудрявцев П. *Волны вечности в русской художественной литературе: хрестоматия*. К., 1914; Його ж. *Идея святой Софии в русской литературе четырех последних десятилетий* // Христианская мысль. 1916, № 9. С. 70 – 83; № 10. С. 74 – 97; 1917, № 1. С. 76 – 81; № 3 – 4. С. 83 – 101; Його ж. *Россия и Царьград. Три момента в литературной истории вопроса*. К., 1916; Його ж. *Связь с отцами в сердце и мысли Владимира Соловьева*. К., 1916.

³⁷ ЦДІАК України. Ф. 711, оп. 3, спр. 3961.

фії обґрунтовував думку, що Академія – це не лише інституція для продукування фахівців, а й науково-культурний осередок, вільна співдружність незаангажованих науковців³⁸.

У сфері історії філософії Петро Кудрявцев убачав матеріал для обрання тих філософських принципів, що відповідають духовним запитам особистості, торують шлях до самостійного визначення нею світоглядних пріоритетів. Акцентуючи вільний характер духовного вибору, він виходив із переконання, що не має права нікому нав'язувати свою філософську позицію, а відтак викладав свій предмет за принципом: «Я подаю всі системи від Анаксімена та Анаксимандра до наших днів, а ти – обирай»³⁹.

Від студентів Кудрявцев вимагав серйозного й осмисленого ставлення до навчання, належачи, за спогадами Рибінського, до нової генерації викладачів, які під час іспитів ґрунтовно перевіряли рівень знання свого предмета⁴⁰. Новаторством можна вважати й те, що він заохочував студентів звертатися у їхніх курсових та кандидатських працях до актуальних проблем філософії, тим самим руйнуючи стару духовно-академічну тенденцію – досліджувати лише минуле, не заторкуючи сучасних проблем. Про це свідчать пропоновані Кудрявцевим теми студентських робіт, які стосуються передусім сучасної західної та російської філософської думки⁴¹. Особливо варто відзначити те, що Кудрявцев прагнув залучити своїх

³⁸ Там само. Також див. праці Кудрявцева з цього питання: Кудрявцев П. *К вопросу о новом уставе Киевской духовной академии* // Слово. 1918, № 11. С. 1; Його ж. *К вопросу об открытии богословских факультетов при университетах* // Віра та держава. 1918, № 1. С. 1; Його ж. *К вопросу о реформе духовно-учебных заведений* // Церковно-общественная мысль. 1918, № 3 – 4. С. 22 – 28.

³⁹ Кудрявцева Е. П. *Воспоминания* // Музей однієї вулиці. Без шифру. С. 2.

⁴⁰ ІР НБУВ. Ф. 33, спр. 973. Арк. 22.

⁴¹ Наведу лише деякі з цих тем. *Західноєвропейська філософія*: «Ставлення Гартмана до християнства»; «Світогляд Гюйо (виклад, пояснення і критика із зверненням особливої уваги на пояснення питання про сутність і походження релігії)»; «Ставлення християнства до культури: а) критичний розгляд поглядів на це питання Паульсена, Розанова і Тарєєва, б) позитивне вирішення питання»; «Християнський соціалізм (Історико-критичне дослідження)»; «Погляд Ніцше на християнську моральність у зв'язку з його вченням про мораль взагалі»; «Питання про походження релігії у зв'язку з його постановкою у представників еволюційної теорії (Дарвіна, Каспарі, Спенсера)»; «Ставлення Сократа до релігії (критичний розгляд погляду Карла Йолля на це питання)»; «Виправдання релігії у так званому «прагматизмі»; «Ідея Бога у філософській системі Лотце». *Російська філософія*: «Порівняльне значення особистісного вдосконалення людини і зовнішніх умов її діяльності у розбудові Царства Божого на землі: досвід оцінки з християнської точки зору літературної дискусії між Гоголем і Белінським, Достоевським і Градовським з цього питання»; «Якою мірою світогляд російських шістдесятників (головним чином Чернишевського, Добролюбова і Писарева) відповідає логічним, етичним і естетичним вимогам людського розуму і релігійним запитам людського духу»; «Критика ніцшеанства у творах Достоевського»; «Вчення Вол. Соловйова про відношення між релігією і філософією»; «Ф. М. Достоевський як виразник релігійно-моральнісного стану російського суспільства свого часу»; «Франц Баадер і Вол. Соловйов у їхньому вченні про св. Софію»; «Релігійний індиферентизм і релігійне вільнодумство та їх основи за твора-

вихованців до вивчення київської традиції академічного філософування⁴². Аналізуючи запропоновану ним тематику студентських робіт, можемо зробити висновок про усвідомлення ним значущості розробки проблем на межі між філософією та релігією, що вимагало ґрунтового знання філософських праць представників класичного німецького ідеалізму (передусім Канта⁴³) і західної філософії другої половини XIX – початку XX ст.

Про намагання Петра Кудрявцева прищепити студентам смак до сучасної філософської думки свідчать і його зусилля щодо поповнення академічної бібліотеки новітньою іноземною філософською періодикою, передусім німецькомовною. Яке він говорив 1909 р. на академічні Раді, науковцю і педагогу неможливо обійтися без фахових журналів, що увиразнюють сучасний стан наукової розробки дисциплін, які викладаються в Академії⁴⁴, а того ж року просив виділити додаткові кошти для поповнення бібліотеки, упорядкування каталогу, друку систематичного опису нових надходжень тощо⁴⁵.

ми Достоевського»; «Релігійно-філософський і суспільний світогляд російського ідеалізму останнього часу порівняно зі світоглядом його попередників»; «Релігійно-філософський світогляд Ів. Вас. Киреевського». Подано за: *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1904 – 1905 учебный год*. К., 1905; *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1905 – 1906 учебный год*. К., 1906; *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1906 – 1907 учебный год*. К., 1907; *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1907 – 1908 учебный год*. К., 1909; *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1908 – 1909 учебный год*. К., 1909; *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1909 – 1910 учебный год*. К., 1910; *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1910 – 1911 учебный год*. К., 1912; *Журналы заседаний Совета Киевской духовной академии. 1918 г.* // ЦДІАК України. Ф. 711, оп. 3, спр. 3977.

⁴² Про це свідчать деякі із запропонованих ним тем, як-от: «Протоієрей Іван Михайлович Скворцов як філософ і професор філософії»; «Онтологізм П. І. Лінницького»; «Вихованець Київської духовної академії Орест Маркович Новицький як філософ і професор філософії»; «Проф. П. Д. Юркевич як релігійний мислитель». Див.: ЦДІАК України. Ф. 711, оп. 3, спр. 3977. Арк. 196; *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1908 – 1909 учебный год*. К., 1909. С. 40.

⁴³ Теми студентських праць: «Яке значення має позитивне чи негативне вирішення питання про існування речі у собі, чи трансцендентального світу, для філософського обґрунтування теоретичних передумов релігії і моральності (Питання про річ у собі в філософії Канта)»; «Ідеали, їх походження, змістовна наповненість і способи здійснення»; «Віра в особистісне спасіння душі як основа моральності (ідеальної і соціальної)»; «Самосвідомість як джерело богопізнання (на основі вчення Канта про пізнання)»; «Богословсько-філософське обґрунтування вчення про Бога, як особистість». Див.: *Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии за 1901 – 1902 учебный год*. К., 1902; *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1906 – 1907 учебный год*. К., 1907; *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1908 – 1909 учебный год*. К., 1909.

⁴⁴ *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1908 – 1909 учебный год*. С. 185 – 187.

⁴⁵ ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 2918.

За спогадами Михайла Старокадомського – вихованця КДА, згодом професора Московської духовної академії, свої лекції Кудрявцев читав нахненно, детально аналізуючи аспекти тих чи тих філософських учень⁴⁶. Варто додати, що Кудрявцева відзначало вміння встановлювати тісний зв'язок з аудиторією не лише завдяки мистецтву володіння словом та неабияким акторським здібностям блискучого оратора і лектора. За статутом 1884 р., навчання в Академії вирізнялося багатопредметністю, внаслідок чого викладач практично не встигав прочитати студентам увесь запланований за програмою лекційний матеріал (через фрагментарність та неповноту курсів, як згадує Рибінський, студенти навчалися абияк). Кудрявцев, проте, намагаючись розгорнути якомога докладнішу картину історії філософії, встигав не лише висвітлити її давні та новочасні сторінки, а й заторкнути актуальні філософські проблеми та події. Старокадомський, наприклад, згадує блискучу лекцію про Льва Толстого, прочитану Кудрявцевим у день смерті письменника (ця лекція викликала особливе невдоволення академічного начальства).

Звичка Петра Кудрявцева вільно висловлювати в аудиторії свої думки та переконання не надто подобалася консервативно налаштованій частині професорської корпорації та керівництву Академії. Разом з тим навіть опоненти шанували його педагогічні та наукові здібності. Так, архієпископ Антоній (Храповицький) у своєму вкрай негативному «Звіті» про ревізію Київської академії 1908 р. характеризує Кудрявцева як «безсумнівно філософа за покликанням»⁴⁷. Таке враження Антоній виніс, відвідавши лекцію Кудрявцева, присвячену філософії Канта – професор викладав її без записів, спокійно й упевнено. Про високу оцінку фахової та педагогічної майстерності Кудрявцева в академічному середовищі свідчить і те, що академічна Рада, високо оцінюючи його «літературні праці та блискучу викладацьку діяльність», неодноразово зверталася до Св. Синоду з проханням дозволити йому продовжувати викладання в Академії⁴⁸. Річ у тім, що Кудрявцев, не маючи магістерського ступеня, а отже – звання доцента, перебував на посаді виконуючого обов'язки доцента майже десять років (1897 – 1908), хоча, згідно з академічним статутом, мав право обіймати цю посаду не більше двох років.

Важливою подією в академічній кар'єрі Петра Кудрявцева став публічний захист (17 жовтня 1908 р.) магістерської дисертації «Абсолютизм чи релятивізм? Досвід історико-критичного вивчення чистого емпіризму новітнього часу у його відношенні до моральності і релігії. Prolegomena». Офіційними опонентами на захисті були професори Богдашевський і

⁴⁶ Старокадомський М. *Воспоминания о профессоре Киевской духовной академии Петре Павловиче Кудрявцеве* // Музей однієї вулиці. Без шифру. С. 5.

⁴⁷ Антоній, архієпископ. *Отчет по высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 г.* Почаев, 1909. С. 50.

⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 711, оп. 3, спр. 2523; *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1907 – 1908 учебный год.* К., 1909. С. 4–5.

Екземплярський, які особливо відзначали філософський зміст і характер дисертації, що вирізняло її серед традиційних богословських праць. Разом зі ступенем магістра богослов'я академічна Рада того ж дня присвоїла Кудрявцеву звання доцента⁴⁹, а через два місяці (9 січня 1909 р.) його як найдосвідченішого з доцентів Академії обрали її екстраординарним професором⁵⁰. Звання ординарного професора було присуджено Кудрявцеву вже після революції, 15 жовтня 1918 р., як виняток із академічних правил – без захисту докторської дисертації⁵¹.

На окрему увагу заслуговують спроби Кудрявцева оптимізувати викладання філософських дисциплін у духовних закладах. Так, очолюючи комісію із розгляду нової програми для духовних семінарій (1914 р.), він разом із доцентами Четвериковим та Остроумовим – своїми вихованцями – закликав відмовитися від застарілої, незмінної ще з вольфганських часів, системи викладання філософії⁵². На думку комісії, викладачеві слід надати більше свободи у складанні власних курсів. Регламентовану до дрібниць програму, директивно спущену духовним відомством, треба замінити авторськими підручниками та посібниками (такими як «Основні питання філософії» Ліницького, «Логіка для гімназій» Введенського і «Підручник з логіки» Челпанова). У висновку комісії наголошено також на потребі фахового обговорення проблем викладання філософії в духовних академіях та семінаріях і запропоновано скликати з'їзд викладачів філософських дисциплін у Петербурзі.

Колеги по Академії високо оцінювали роль Петра Кудрявцева в академічному житті початку ХХ ст., вбачаючи у ньому новий тип викладача-реформатора⁵³. На початку ХХ ст. Київська академія, перейнята духом освітніх реформ, стала одним із найпрогресивніших навчальних закладів Російської імперії, і значну роль у цьому слушно приписували саме Кудрявцеву, якого вважали лідером тутешньої професорської корпорації⁵⁴. Справді, його постать увиразнювала нові тенденції в історії Київської академії: намагання заохотити студентів до дослідження сучасної філософської думки, спроби оптимізації викладання філософських дисциплін у духовних закладах, вільне висловлення в аудиторії власних думок і переконань.

⁴⁹ Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1907 – 1908 учебный год. С. 14 – 15; Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1908 – 1909 учебный год. К., 1910.

⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 711, оп. 3, спр. 3228.

⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 711, оп. 3, спр. 3977. Арк. 16; спр. 3982.

⁵² Извлечение из журналов Совета Императорской духовной академии за 1914 – 1915 уч. год // Труды КДА. 1915, № 12. С. 210 – 220.

⁵³ ІР НБУВ. Ф. 33, спр. 973. Арк. 22.

⁵⁴ Детальніше про це див.: Пастушенко Л. А. *Петро Кудрявцев у релігійно-філософському житті Києва початку ХХ ст.* // Київська академія. Вип. 4. К., 2007. С. 166 – 179.

Додаток

**М. Старокадомський⁵⁵, слухатель П. П. Кудрявцева по Академии
Воспоминания о профессоре Киевской духовной академии
Петре Павловиче Кудрявцеве**

[...]

Я поступил в Академию в 1910 году, когда действовавший до того времени автономный устав⁵⁶ подвергся коренному изменению. Этой реформе предшествовала ревизия, которую в Киевской академии производил Антоний Храповицкий, бывший в то время архиепископом волынским. Он чернил передовых профессоров и, в частности, проф. философии П. П. Кудрявцева назвал «русским Вольтером»⁵⁷. Это заставило прогрессивную профессуру объединиться и написать *«Правду о Киевской духовной академии»*⁵⁸, в которой опровергались ложные обвинения ревизора и описывалось истинное состояние научно-педагогической работы.

Новым уставом⁵⁹ был исключен ряд общеобразовательных предметов, а некоторые из них, например, история философии и педагогика, низведены в групповые. Другим следствием введения нового устава с предшествовавшей ему ревизией был раскол в академической корпорации на «левых» и «правых»; последние не только защищали реакционную политику Учебного Комитета⁶⁰, но не гнушались и прямыми доносами на

⁵⁵ Старокадомський Михайло Агафангелович (1889 – 1973) – російський богослов. У 1914 р. закінчив Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я. З 1957 р. викладач, з 1962 р. – професор Московської духовної академії на кафедрі патрології; з 1979 р. доктор богослов'я, тема дисертації «Досвід умоглядного обґрунтування теїзму у працях професорів Московської духовної академії».

⁵⁶ Так звані «тимчасові правила» Св. Синоду (1906 р.) надали духовним академіям автономію у внутрішньому житті. Це насамперед стосувалося розширення прав академічної Ради, визнання за нею вищої компетенції у наукових, виховних та навчальних питаннях; попечительний характер місцевої єпархіальної влади; надання можливості обирати академічне керівництво.

⁵⁷ Архієпископ волинський Антоній (Храповицький) був противником так званої академічної автономії, яку виборювала духовно-академічна професура. У 1908 р. він після проведеної ревізії Київської духовної академії у своєму *«Отчете»* надав негативну оцінку спробам реформування внутрішнього академічного життя та звинуватив «професорів-автономістів» у нігілізмі, атеїзмі, прихильності до революції. Див.: Антоний, архиеп. *Отчет по высочайше назначенной ревизии Киевской духовной Академии в марте и апреле 1908 г.* Почаев, 1909.

⁵⁸ *Правда о Киевской духовной академии. Вынужденный ответ на изданную архиепископом волынским Антонием брошюру «Отчет по высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 года».* К., 1910.

⁵⁹ Автор має на увазі новий статут духовних академій, затверджений 1910 р. Див.: *Устав православных духовных академий.* Приложение к «Извлечению из журналов Совета КДА за 1909/10 уч. г.» К., 1910 (оттиск из журнала «Труды КДА»).

⁶⁰ Навчальний комітет при Св. Синоді (1867 – 1918) – центральна установа для вищого завідування духовно-навчальними закладами.

своих противников. В результате таких низменных приемов был уволен из Академии профессор нравственного богословия В. И. Экземплярский, человек, который являл собою облик истинного христианина не только по своему мировоззрению, но и в жизни. В студенческой среде поговаривали, что на очереди стоит проф. Кудрявцев. И если опасения не оправдались, то, вероятно, потому, что вспыхнувшая Первая мировая война отвлекла всеобщее внимание в другую сторону.

Внешняя сторона студенческой жизни была довольно свободной. Хотя и неофициально, но лекции можно было посещать не по расписанию, а по личному выбору, поэтому я имел возможность прослушать и все философские предметы, и педагогику. К вопросам общественной жизни большинство студентов Академии относилось апатично, в противоположность студенчеству светскому, которое всегда, а тем более в предреволюционные годы, представляло живую волнуемую среду; с ним я поддерживал связь через Тамбовское землячество.

Но в Киевской академии неофициально существовал украинский «гурток», воодушевленный идеями украинского национального движения. Члены его представляли одну из наиболее активных групп студенчества. Они посещали украинский клуб «Просвита», украинский театр, на своих собраниях ставили доклады на исторические и литературные темы и хором распевали мелодичные украинские песни. Через этот «гурток» я оказался вхожим в дом историка проф. Петрова Н. И., основателя археологического музея при Академии и большого знатока украинской старины. У проф. Петрова в определенные дни (на «журфиксы») собиралась прогрессивная профессура. Здесь частыми участниками были профессора Кудрявцев, Рыбинский, Экземплярский, Маккавейский, Завитневич, Мищенко, Скаллабанович и некоторые молодые доценты. Здесь, в свободной, непринужденной атмосфере высказывались суждения как по вопросам общественного порядка, так – в особенности – о ходе академической жизни. Часто выступал там и П. П. Кудрявцев, освещал вопросы с прямых бескомпромиссных позиций.

Эта глубокая принципиальность и смелая оценка действий руководящих церковных организаций, на которых сказывалось уже влияние Распутина, дала основание профессору Экземплярскому назвать П. П. Кудрявцева пророком. Естественно, что эти черты морального облика Петра Павловича вызывали к нему высокое уважение студентов. Позволю себе привести один характерный случай, свидетельствующий о прямоте характера Петра Павловича. Обычно выпускной курс изготовлял альбом, в котором помещались карточки оканчивающих студентов и всего преподавательского персонала. Для получения карточки Петра Павловича направили меня. Когда я изложил просьбу курса, то получил от него следующий ответ: «Вы собираете коллекцию насекомых и хотите рядом поместить и паука, и жертву этого паука. (Это случилось после увольнения Экземплярского. – *Прим. автора*). В такую коллекцию я своей карточки дать не

могу». Когда я объявил курсу это решение Петра Павловича, то заявил от себя и группы, что если в альбоме не будут представлены наиболее уважаемые нами профессора, то и мы участия в нем не примем.

Ярко вспоминается мне первая лекция Петра Павловича, вступительная к намеченному курсу. Дежурным студентом громко и отчетливо прочитана была молитва «Царю Небесный». На кафедру взошел профессор среднего возраста, с бородкой, в очках, и, стоя обратившись к нам, начал свою лекцию словами: «Мы выслушали молитвенное обращение к Духу истины – служение этой истине и составляет основу наших философских занятий».

[...]

Лекции Петр Павлович читал с подъемом, иногда останавливаясь на том или ином положении трактуемого философа, и освещал его подробным анализом. Не отстранялся он и от фактов современной действительности. Считаю необходимым упомянуть об одном характерном случае. Когда в Киеве было получено известие о смерти Л. Н. Толстого, то светское студенчество ознаменовало это скорбное событие траурными демонстрациями, которые разгонялись полицией. В этот день у нас в расписании стояла лекция по философии. Когда на кафедре появился Петр Павлович, я от имени курса обратился к нему с просьбой посвятить несколько слов памяти Л. Н. Толстого. Петр Павлович не только имел широкую осведомленность в области философии, но был и крупным знатоком литературы. С глубоким воодушевлением он рассказал нам о том, что его родина лежит недалеко от Ясной Поляны, что он в юности собирался совершить паломничество к великому писателю, но его удерживало опасение своим посещением отнять какие-то минуты досуга у этого великого человека. Много говорил он о необычайной широте его художественной интуиции, с гениальной прозорливостью охватывавшей психологию людей самого разнообразного жизненного положения, начиная от царей, министров и полководцев и кончая купцами, солдатами, мужиками. Обращаясь к его религиозному мировоззрению, лектор отметил в великом художнике стремление к жизненному истолкованию заповедей Христовых. После мы узнали, что это выступление встретило неодобрительное отношение со стороны академической администрации, и я долго сожалел о том, что, не учитывая обстановки, причинил неприятность уважаемому профессору.

Пользуясь имеющимися возможностями, я прослушал у Петра Павловича курс древней и новой философии, писал доклады и семестровое сочинение о Ницше, которого пришлось изучать не только по вспомогательной литературе, но основные произведения – в подлиннике.

Мое знакомство с Петром Павловичем не ограничилось только аудиоторией и встречей на журфиксах; после революции, по приглашению моему и моего друга В. В. Образцова, Петр Павлович вместе с семьей посетил нашу Ухтомскую и погостил у нас около месяца. Эта встреча на

самостоятельном жизненном пути доставила нам глубокое интеллектуальное и моральное удовлетворение. Мы часто вели с ним беседы преимущественно религиозно-философского содержания и в интимной обстановке уяснили для себя многое, что не могло вестись в лекционную программу.

Дважды я имел возможность посетить Петра Павловича уже в советскую эпоху и оба раза заставлял его бодро настроенным и так же глубоко погруженным в уяснение тайн христианской истины. Поэтому, когда дошла весть о его кончине, мое сознание никак не могло освоить того, что умолк этот живой пророческий голос. Но полученное от Петра Павловича интеллектуальное насліддя і його високий моральний облик, вдохновлявший к служению одной только правде, послужил бесценным вкладом в души его питомцев, вышедших на самостоятельную жизненную дорогу.

Архів Музею однієї вулиці. Без шифру. Оригінал, машинопис.

Liudmyla Pastushenko

Peter Kudriavtsev as Student and Professor of Kyiv Theological Academy

The article analyzes educational activity of Peter Kudriavtsev in Kyiv Theological Academy. The author concludes that Peter Kudriavtsev represents new generation of theological academy's professors.

Марина Ткачук

За що його засудили? (До історії вигнання з Київської духовної академії професора В. І. Екземплярського)

Статтю присвячено аналізу причин і наслідків звільнення з Київської духовної академії (1912 р.) професора Василя Екземплярського, відомого релігійного філософа і богослова початку ХХ ст.

З-поміж бурхливих подій, якими позначено життя Київської духовної академії початку ХХ ст., особливу увагу привертає «акція» вигнання одного з найвідоміших її професорів Василя Ілліча Екземплярського (1875 – 1933), здійснена у квітні 1912 року. Антураж надзвичайності цієї події надавало чимало чинників: і її несподіваність для самого «вигнанця», колег та студентів, що вшановували його як релігійного мислителя і взірця християнських чеснот; і принизлива форма «всеросійського повідомлення» (про своє звільнення Екземплярський, як і всі інші, дізнався з ранкових газет); і санкціонованість цієї «акції» вищою церковною владою – Св. Сино-